UYGUR ON İKİ MAKAMI VE EDEBİYATI

Doç. Dr. Alimcan İNAYET*

ÖZET

Uygur Türklerinin Türk kültürüne armağan ettiği önemli eserlerinden biri de, Uygur On İki Makamı'dır. Uygur Türkçesi'nde "mukam" olarak telaffuz edilen "makam" sözcüğü Arapça kökenli olup, "yer", "mevki", "derece" anlamlarının yanı sıra müzikte sistemleştirilmiş bir bütün müzik eserini ifade eder. Uygur On İki Makam'ı sadece "on iki" ile sınırlı değildir. Makamlar geçmişte zaman zaman çoğalma ve azalma sürecinden geçmiştir. Ama Uygur Türkleri makam sayısının azalmasına veya çoğalmasına bakılmaksızın onu formel sayı olan "on iki" ile ifade etmişlerdir. On iki Makam, başta Ali Şir Nevai olmak üzere Lütfi, Fuzuli gibi şairlerin şiirleriyle, "Garip ile Senem", "Tahir ile Zühre", "Yusuf-Ahmed" gibi halk destanlarıyla, halk şarkıları ve halk danslarıyla organik bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu bakımdan, On İki Makam, klasik edebiyat ve halk edebiyatı ile de yakından ilgilidir. Bu yazıda On İki Makam'ı tanıtmakla birlikte onun edebiyat ile olan ilgisi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, on iki makam, müzik.

UYGUR ON K MAKAMI AND LITERATURE

ABSTRACT

One of important contributions of Uighur Turks, which enrich Turkish culture, is Uygur On İki Makamı. The word 'makam', which is pronounced as 'mukam' in Uighur Turkish, is of Arabic origin and means 'place', 'position' and 'degree'. as a musicological term it means also a sistemic music part. Uygur On İki Makam isn't restricted by 'twelve (on iki)'. In the past, the number of 'makam' some times increased, some times decreased. But Uighur Turks didn't regard this increasing or decreasing progress and kept the 'formel' number of twelve in use. On İki Makam forms an organic integrity with the poetry first of all of Ali Şir Nevai, also Lütfi and Fuzuli, with folk epic like 'Garip ile Senem', 'Tahir ile Zühre' or 'Yusuf-Ahmed' and with folk songs and dances. From this point of view is On İki Makam closely related to classic and folk literature. In this paper we would like to introduce On İki Makam and discuss its relation to literature.

Key words: Uighur, On İki Makam, Music.

İki Makam,

ain duygularını, yani yaşam sevinçlerini, üzüntülerini,

lüm karşısındaki gazap ve nefretlerini, geleceğ

Makam'ı tanıtmakla birlikte onun edebiyat ile olan ilgisini ele alacağız..

1. 0. "Makam".

Uygur Türkçesi'nde "mukam" olarak telaffuz edilen "makam" sözcüğü Arapça kökenli olup, "yer", "mevki", "derece" anlamlarının yanı sıra müzikte sistemleştirilmiş

Uygur On İki Makamı'nın kendine özgü terminolojisi vardır. Terimlerin büyük bir kısmı Arap ve Farsça kökenli kelimelerden gelmedir. Bazı terimler, sözcüklerin bozulmuş veya değiştirilmiş biçiminden oluşturulmuştur. Mesela, "Rak Makamı" terimindeki "rak" sözcüğü, "kurtuluş" anlamına gelen "reha" sözcüğünün değiştirilmiş şekli olduğu anlaşılmaktadır. "Çebbayat", "Muşavirek" terimleri de bu türdendir. Bu terimlerin kökeni ayrı bir araştırmanın konusudur. Bunları burada tartışmayacağız. Makam terimleri uzun tarihi süreçte yeni anlamlar kazanarak sabitleşmiş ve kalıplaşmıştır. Uygur On İki Makamı'ın adları şöyledir:

1.2.1. Rak Makamı

Bu makamın asıl adı "rahavi"[4] dir. Rak, bu sözcüğün değiştirilmiş biçimidir. "Rahavi" teriminin kökü ise "kurtulma" anlamında gelen "rehâ" veya "rehâyî" sözcükleri olmalıdır[5]. Rak Makamı, 23 nağmeden oluşmuştur. Bu makamın şafak söküp güneş yükselene kadar olan zaman diliminde icra edildiği bilinmektedir[6].

1.2.2. Çebbayat Makamı

Bu makamın eski adı "Hüseyni"dir. "Hüseyni" terimi ise Anadolu sahasında da bilinen bir terimdir. Farsça kökenli "çebbayat/çebbiyat" teriminin hangi terkiplerden oluştuğu Uygur Türkçesiyle ilgili sözlüklerde gösterilmemiştir. Çebbayat Makamı'nın şafak sökerken icra edildiği biliniyor[7]. Bu makamda 23 nağme ve 251 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 12 ezgi ve 137 mısralı güfte; destan kısmında 8 ezgi ve 76 mısralı güfte; meşrep kısmında 3 ezgi ve 38 mısralı güfte yer almıştır[8].

1.2.3. Müşavirek Makamı

Bu makamın asıl adı "Rast Makamı"dır. Bu makam Anadolu sahasında da aynı terimle bilinir. "Müşavirek" terimi Uygur Türkçesiyle ilgili sözlüklerde Arapça ve Farsça terkipten oluşan bir

[4] Abdurehim Ötkür, "On İkki Mukamğa Dair Bezi Mesililer Hekkıde Mulahiziler" (On İki Makam'la İlgili Bazı Meseleler Hakkında Yorumlar), *Heziniler Bosu ısıda* (Hazineler Eşiğinde), Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1996, s. 276; Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, *Uygur Helk E iz Edibiyatının Asasliri* (Uygur Halk Sözlü Edebiyatının Temelleri), Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1982, s. 252.

[5] Ali Nazîmâ, Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lügati*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2002, s. 431.

[6] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 252.

[7] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 253.

[8] *Uygur Tilining zahlık Lu iti* (Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü), Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 425.

terim olarak gösterilmektedir[9]. Bu makamın tam öğle vaktinde icra edildiği kaydeedilmiştir[10]. Müşavirek makamında toplam 31 nağme ve 363 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük nağme) kısmında 17 ezgi ve 216 mısralı güfte; 4 destandan oluşan kısmında 8 ezgi ve 84 mısralı güfte; 6 meşrepten oluşan kısmında 6 ezgi ve 63 mısralı güfte yer almıştır[11].

1.2.4. Çehargah Makamı

"Çarıgah", "çargah", şeklinde de telaffuz edilen bu makamın asıl adı "hicaz"dır. Bu makamın gece yarısında icra edildiği bilinmektedir[12]. Çehargah Makamı, 18 nağmeden oluşmuştur.

1.2.5. Pencigah Makamı

Bu makamın eski adı "büzürg"dür. "Büzürg" sözcüğü "büyük", "ulu" anlamındadır. Farsça kökenli "Pencigah" sözcüğü "beş" anlamındaki "penc" ile "vakit" anlamındaki "gah"tan oluşmaktadır. O halde, "beş vakit" anlamına gelen "pencigah" ile söz konusu makam arasındaki ilişki ne olabilir?. Bunu açıklamak kolay değildir. Pencigah Makamı'nın öğle yemeğinden sonra icra edildiği bilinmektedir[13]. Pencigah Makamı'nda toplam 25 nağme ve 240 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 174 mısralı güfte; 3 destandan oluşan kısmında 6 ezgi ve 24 mısralı güfte; 5 meşrepten oluşan kısmında 5 ezgi ve 42 mısralı güfte yer almıştır[14].

1.2.6. Özhal Makamı

"Uzhal", "Öz hal" şeklinde de telaffuz edilen bu makamın eski adının "Köcek Makamı" olduğu ifade edilse de, kaynaklarda "köcek" sözcüğünün kökeniyle ilgili bir açıklama bulunmamaktadır. Mehemmet Zunun ve Abdurkerim Rahman, "köcek" sözcüğünün "mütevazi", "alçak gönüllü" anlamına geldiğini ifade etmişlerdir[15]. Bu makamın muştluk vaktinde okunduğu bilinir[16]. Özhal Makamı 29 nağmeden oluşmuştur.

1.2.7. Acem Makamı

---

[9] *Uygur Tili a Çetin Kirgen Sözlerning zahlık Lu iti*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 2001, s. 559.
[10] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 254.
[11] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 1058.
[12] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 254.
[13] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 254.
[14] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 209.
[15] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 254.
[16] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 254.

Bu makamın adı Anadolu sahasında "Acemaşiran" olarak bilinmektedir. Acem Makamı 17 nağmeden oluşmaktadır.

1.2.8. Uşşak makamı

Bu makam, Anadolu sahasında da "Uşşak Makamı" olarak bilinir. Uygur Türkçesi'nde "uşşak" teriminin "oşşak" ya da "oşak" şeklinde de telaffuz edildiği görülmektedir[17]. Bu makamın akşam güneş batmak üzereyken icra edildiği ifade edilmiştir[18]. Uşşak makamı 23 nağmeden oluşmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük nağme) kısmında 14 ezgi ve 90 mısralı güfte; 3 destandan oluşan kısmında 6 ezgi ve 50 mısralı güfte; 3 meşrepten oluşan kısmından 3 ezgi ve 46 mısralı güfte yer almaktadır[19].

1.2.9. Bayat makamı

Bu makam Anadolu sahasında "bayati" olarak bilinmektedir. Bu terim Oğuzların bir boyu olan "Bayat"tan gelmedir[20]. Mehemmet Zunun ve Abdukerim Rahman, "Bayat Makamı"nın tanyeri ağarırken icra edildiğini kaydetmektedir[21]. Bayat Makamı 19 nağmeden oluşmuştur.

1.2.10. Neva makamı

Bu makam Anadolu sahasında da aynı terimle ifade edilmektedir. Sabah vaktinde icra edildiği bilinen Neva Makamı'nda toplam 20 nağme ve 209 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 10 ezgi ve 100 mısralı güfte; 3 destandan oluşan kısmında 6 ezgi ve 56 mısralı güfte; 2 meşrepten ibaret kısmında 2 ezgi ve 44 mısralı güfte yer almıştır[22].

1.2.11. Segah Makamı

Bu makam Anadolu sahasında "segâh makamı" olarak bilinmektedir. Ancak Uygur Segah Makamı ile Anadolu sahasındaki Segah Makamı'nın içeriğinin aynı olup olmadığı tartışılır. Bu makamın ikindiden sonra icra edildiği kaydedilmiştir[23]. Segah Makamı'nda 6 nağme ve 72 mısralı güfte bulunmaktadır[24].

---

[17] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 1180; Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 255.
[18] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 255.
[19] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 1180.
[20] Ali Püsküllüoğlu, Türkçe Sözlük, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004, s. 192.
[21] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 256.
[22] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 1100.
[23] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 256.
[24] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 671.

1.2.12. Irak Makamı

Bu makamın güneş yükselirken icra edildiği bilinir[25]. Irak Makamı'nda toplam 8 nağme ve 102 mısralı güfte bulunmaktadır. Çoñ Neğme(Büyük Nağme) kısmında 5 ezgi ve 76 mısralı güfte; 3 meşrepten oluşan kısmında 3 ezgi ve 26 mısralı güfte yer almıştır[26].

Uygur On İki Makamı'nın yukarıda gösterdiğimiz sırası hemen hemen sabittir. Ancak bazı araştırmacılar üçüncü makam olan Muşavirek'i on birinci makam, on birinci makam olan Segah'ı üçüncü makam olarak göstermektedirler[27]. Bunun sebeplerinin araştırılması gerekmektedir. Çünkü Uygur On İki Makamı gibi klasikleşmiş bir eserde, bu tür keyfi değiştirmeler mükemmeliyete zarar verir.

1.3. "On İki Makam"ın Bölümleri

Uygur On İki Makamı'ın her biri "Çong Neğme"(Büyük Nağme), "Dastan"(Destan), "Meşrep" olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

"Çong Neğme"(Büyük Nağme) kısmında 9-10 tane şarkı vardır. Bu şarkılar, genellikle, lirik şarkılardır.

"Dastan" kısmında 3 ile 6 arasında değişen sayılarda şarkı vardır. Bu şarkılar tahkiye niteliklidir, yani "Ferhat ile Şirin", "Garip ile Senem" gibi halk destanlarından alınan parçalardır. Her şarkıdan sonra bir mergul gelir. "Mergul" terimi Arapçadır. Makam müziğinde bir ezgiden diğer ezgiye geçerken çalınan geçiş melodisidir. Bu normalde güftesiz çalınır[28].

"Meşrep" kısmında 3 ile 6 arasında değişen sayılarda şarkı bulunmaktadır. Bu kısımda yer alan şarkılar, genellikle, dans havası olan oynak şarkılardır. Önce yavaş başlar, gittikçe coşku artar ve sonunda zirveye ulaşır.

Bunlardan "Çong Neğme"(Büyük nağme) kendi içerisinde yine "teze", "selike", "tekit", "nushe", "cula", "senem", "peşru" gibi kısımlara ayrılır[29]. "Teze" terimiyle karmaşık melodiler ifade edilmiş olup, bu melodiyle şairlerin gazelleri okunmaktadır. "Selike" teriminin kökeni Arapça olup "kabiliyet, tarz, üslup" anlamlarını ifade etmektedir[30]. "Selike" "kendi içerisinde yine "Çong Selike"(büyük selike), "Kiçik Selike"(Küçük selike) diye ikiye ayrılır. Bu ikisinin ritmi farklı olup, "Çong Selike"yle halk şiirleri, "Kiçik Selike"yle şairlerin gazelleri okunmaktadır. "Tekit" selikeyi destana

---

[25] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., s. 255.
[26] *Uygur Tilining zahlık Lu iti*, s. 1320.
[27] Abdureup Teklimakaniy, *Esliy Yezili i Bilen Uygur On kki Mukamı Tekstliri* (Asıl Yazılışıyla Uygur On İki Makam Metinleri), Milletler Neşriyatı, Pekin 2005.
[28] *Uygur Tili a Çetin Kirgen Sözlerning zahlık Lu iti*, s. 527.
[29] Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, age., ss. 259-260.
[30] *Uygur Tili a Çetin Kirgen Sözlerning zahlık Lu iti*, s. 321.

bağlayan geçiş melodisidir. "Nushe", "cula", "senem" ve "peşru" da Çong Neğme içindeki değişik melodilerdir.

1.4. "On İki Makam"ın Kökeni

Uygur On İki Makam'ının kökeni hakkında bugüne kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür ve bu konu hâlâ tartışılmaktadır. "Makam" sözcüğü ve makamla ilgili oluşan terminolojinin genellikle Arapça olması, On İki Makam'ın Arap kültüründen geldiğini düşündürür. Ancak konuyla ilgili uzmanlar Arap makamları ile Uygur makamları arasında büyük fark olduğunu, dolayısıyla Uygur makamlarının kökeninin Arap kültürüne dayandırılamayacağını ifade etmektedirler. Bazı araştırmacılar, Uygur makamlarının Uygur Türklerinin yarattığı orijinal eser olduğunu kuvvetle vurgularlar. Bu görüşü savunan araştırmacılara göre, Uygur makamlarının kökeni M.S. 5-6. yüzyıllara, hatta daha eskilere kadar gider. Çin tarih kaynakları bu konuda önemli deliller sunar. Çin kayıtlarında, Batı Han döneminde Batı Bölgesine elçi olarak gönderilen Zhang Qian(Cang Çian), Çin'e dönüşünde Hu(Uygur)ların iki makamını ve çalınış yöntemini götürdüğü, Kuçar, Kaşgar ve İdikut gibi bölgelerin orkestraları olup, bunların Çin'e gidip konserler verdikleri, bu orkestraların 15 çeşit çalgı aletinin olduğu, 6. yüzyılda Kuçarlı müzik ustası Sucup'un on iki melodiyi Çin'e götürüdüğü hakkında kayıtlar bulunmaktadır[31].

Bizce, bu kayıtlar, Uygur On İki Makamı'nın Uygurlar arasında oluştuğunu göstermez, sadece bu makamların oluşması için gerekli uygun zeminin bulunduğunu gösterir. Son yıllarda Uygur On İki Makam'ının kökeniyle ilgili başka bir görüş ortaya atılmıştır ki, buna göre, On İki Makam'ı yaratan etnik grup Dolanlardır. Kaynaklarda Dolo ya da Dolonfit diye adlandırılan bu kabile, bugünkü Yeken nehri boyunca güneyden kuzeye doğru Mekit ve Maralveşi ilçesi, sonra Tarım nehri boyunca batıdan doğuya doğru Aksu'ya bağlı Avat, Karatal, Şayar, hatta Kuçar'ın güney bölgelerinde yaşamışlardır. Bunlar Çin tarih kaynaklarında eski Uygur kabilelerinden biri olarak gösterilmektedir[32]. "Dolan" etnonomi M.S. 480'lı yıllarda tahta oturan Cücen hanı Dolon'un isminden gelmektedir. Dolon'a tabi olan kabileler dağılınca Yüksek Arabalılar, yani Kanglılar'ın Börkli kabilesi de ayrılmış, bunlar daha sonra "Dolonlular"(Dolanlıklar) diye adlandırılmıştır. "Dolon" sözcüğü

[31] Bkz. Muhammet Zunun- Abdukerim Rahman, *Uy ur Helk E iz Edebiyatining Asasliri,* Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1982, ss. 275-277; Abliz Muhammet Sayrami, Süy, *Tang Sulaliride Ökten Me hur Uygur Tarihiy ehisler*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 185.

[32] Abdukerim Rahman, *Medeniyet zliridin Tu ul an Heslar,* Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi 1993, s. 47-48.

fonetik değişme uğrayarak “Dolan” biçiminde telaffuz edilmeye başlamıştır[33]. Uygur On İki Makamı'nın kökeniyle ilgili, Abdurahim Ötkür'ün tespitleri çok ilgi çekicidir. O Farabi'nin Arap medeniyeti ve müziğine yaptığı katkılardan bahsettikten sonra, İbn-i Sina'nın mevcut ezgi ve melodileri on iki temel şekilde toplamayı teşebbüs ettiğini, 13. yüzyılda bu temel ezgilerin her birinin birer makam olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. O dönemde on iki makamın adları şöyle olmuştur: Uşak, Nava, Rust, Zengola,Irak, Abu, Rahavi, Buzruk, Selik, Hizacı, Zirefkend, Höseyni[34]. Bunlardan Uşak, Nava, Rast, Irak, Rahavi, Buzruk, Hicaz, Hüseyni makamları Uygur On İki Makamı'nda da bulunmaktadır. Bu durum, ilk bakışta, Uygur On İki Makamı'nın Arap müziğinden kaynakladığını düşündürebilir. Ancak, Uygur On İki Makamı Uygur milli müziğiyle beslenerek gelişmiş, şekil ve muhteva yönünden farklı özellikler kazanmıştır. Yine de, Uygur On İki Makamı'nın diğer milletlerin müzik kültürüyle olan ilişkisini ve aralarındaki etkileşimi çok boyutlu olarak araştırmadan bu konuda son sözü söylemek doğru değildir. Çünkü bazı makamların Uygur Türklerinin İslamiyet'i kabul etmelerinden önce oluştuğu bilinmektedir. Mesela, 15. yüzyılda Yekende yaşamış ünlü ma2[üh366s Tc 0.88)5(nkcaTc

Saidiye Hanlığı'nın hükümdarı Sultan Abdureşit Han(1563-1570)'ın teşebbüsü, Amannisa Hanım(1533-1567) ve ünlü müzik ustası Kıdırhan'ın önderliğinde halk arasındaki makamçılar organize edilmiş ve On İki Makam müziği ve metinleri derlenip sistemleştirilmeye başlamı

Bunların içerisinde Nevai'nin üirleri 1274 mısra olun, bütün metni yüzde 48 kısmını te ükil etmektedir. Ona göre, "Rak" makamında 205 mısra(Nevai: 61 mısra), "Çebiyat" makamında 261 mısra(Nevai: 46), "Mü üavirek" makamında 357 mısra(Nevai: 186mısra), "Çaigah" makamı 1 Õ ö

mısra(11 Ti: 61 m 1

srBa

1 Rak	2	3	4
	Çebiyat	**Müşavirek**	**Çarı**

şekli bulunmaktadır. Bunlardan başka yine "takmak"(çaçma) adıyla bilinen bir şekli de vardır ki, bu şekil daha çok ikili deyişmelerde kullanılır. Müzik ve dansla organik bir bütünlük oluşturan Uygur halk şarkıları halkın toplumsal yaşamını, arzularını, duygularını ifade etmektedir. Mesela.

Bu ta lar igiz ta lar,	Bu dağlar yüce dağlar,
Gerip yolini ba la.	Garibin yolunu bağlar.
Gerip ölse kim yı la,	Garip ölse kim ağlar,
Geripka gerip yı la.	Garibe garip ağlar.

Bazı şarkıların tarihi derinliği bulunmaktadır. Mesela, "Nozugum Şarkısı", "Sadir Palvan Şarkısı", "Mayımhan Şarkısı" bunlardandır. Nozgum, Sadır palvan ve Mayımhan tarihte yaşadığı bilinen şahsiyetlerdir. Söz konusu şarkılar bunların hayat maceralarını, trajik akıbetlerini anlatmaktadır.

Uygur halk şarkıları On İki Makam'ın oluşumunu ve gelişimini doğruda etkilemiş en önemli türlerden biridir. Prof. Abdukerim Rahman "On İki Makam için Uygur halk şarkılarının sonraki dönemlerdeki sistemleştirilmesi ve geliştirilmesi demek mümkündür" ifadesiyle halk şarkılarının On İki Makam üzerindeki etkisini özellikle vurgulamak istemiştir. Gerçekten de On İki Makam metinleri içerisinde halk şarkıları önemli yer teşkil etmektedir. Bunu aşağıdaki tablodan net olarak görmek mümkündür.

	1 Rak	**2 Çebiyat**	**3 Muşavrek**	**4 Çarıgah**	**5 Pencegah**	**6 Uzzal**	**7 Acem**	**8 Uşşak**	**9 Bayat**	**10 Neva**	**11 Segah**	**On İki Irak**
Halk Şarkısı	36 mısra	60 mısra	14 mısra		34 mısra	44 mısra	40 mısra		60 mısra	52 mısra	56 mısra	64 mısra

On İki Makam'ın içine pek çok halk şarkıları sokulmuştur. Mesela, Pencegah Makamı'nın senem kısmındaki şu şarkı halk şarkısıdır:

Egiz-egiz ta be ida çırak köyidu,	Yüce yüce dağ başında çıra yanıyor,
Çırak emes yarning oti, yürek köyidu.	Çıra değil yar ateşi, yürek yanıyor.
Egiz-egiz ta be idin serildim tüzge,	Yüce yüce dağ başından serildim düze,

Kızılgülning unçisidek egildim sizge[41]. Kızıl gülün goncası gibi eğildim size.

Bazı şarkılar Divanü Lügati't-Türk'teki şiirlerden alınmıştır. Mesela, Neva Makamı'nın 3. meşrebindeki şarkı şöyledir:

Gül-çeçekler eçildi,	Türlük çeçek yarıldı
Yipek gilem yepildi.	Barçın yadım kerildi
Ku -kurtlar tirildi,	Kurt kuş kamug tirildi
Söyüneyli, oynaylı.	Bardam kılıp awnalım.
Yigitlerni i litip,	Yigitlerig işletü
ahtin meve ir itip,	Yigaç yemiş ırgatu
Kulan, kiyik ovlitip,	Kulan keyik awlatu
Söyüneyli, oynaylı.	Bardam kılıp awnalım
Karçu a bile ku litip,	Çagrı birip kuşlatu
Tay an bilen çi litip,	Taygan ıdıp tışlatu
Tülke, kavan ovlitip,	Tilki tonguz taşlatu
Söyüneyli, oynaylı.	Erdem bile öglelim.
Erip ketti kar bile muz,	Eridi kar ile buz
Tu di ene ay-yultuz,	Doğdu işte ay yıldız
Tuprak güzel, asman uz,	Toprak güzel, gök güzel
Söyüneyli, oynaylı[42].	Sevinelim, eğlenelim.

Bu şiirin ilk ve son bendinin "Divanü Lügati't-Türk"te tam karşılığı yoktur. Bu bentlerdeki dizelerin söz konusu lügatin çeşitli yerlerinde rastlanan şiirlerden alınarak bir araya getirilmesiyle düzenlendiği anlaşılıyor. Mesela, ilk bendin 3.dizesi aynı şiirin ayrı bir bendinden, 4. dizesi ise tamamen farklı bir şiirden alınarak bir araya getirilmiştir. Son bentteki "Erip ketti kar bile muz" dizesi "Kar muz kamug erüşdi" dizesinden, "Tuğdi ene ay-yultuz" dizesi "Tugdi yaruk yulduzi" dizesinden, "Söyüneyli, oynaylı" dizesi "Bardam kılıp awnalım" dizesinde alınıp düzenlenmiştir. 3. dizenin karşılığı bulunmamaktadır. Ayrıca, 2. bendin 4. dizesi "Badram kılıp awnalım" dizesinden, 3. bendin 4. dizesi "Erdem bile öglelim" dizesinden değiştirilerek aktarılmıştır.

On İki Makam metinleri içerisinde "Nozugum Şarkısı"ndan alınan şarkılar bulunmaktadır. Mesela, Bayat Makamı'nın "Senem" kısmındaki şu şarkı "Nozugum Şarkısı"nda da vardır:

Sen se indingmu meni?	Sen özledin mi beni?
Hoyma se indim men seni.	Çok özledim ben seni.

[41] *Uygur On kki Mukamı 5, Pencegah*, Şincang Helk Neşiryatı, Urumçi 1994, s. 6.
[42] *Uygur On kki Mukamı 10, Nawa*, Şincang Helk Neşiryatı, Urumçi 1994, ss. 13-14.

Sen keyeringde se inding?	Sen nerende özledin?
Men yürekimde seni[43].	Ben yüreğimde seni.

On İki Makam içerisindeki pek çok melodinin halk şarkılarından geliştirildiği anlaşılmaktadır. Mesela, "Hoten Senemi"nden gelişirilen "Çebiyat Senemi" bunun örneğidir.

İlginç olan odur ki, Uygur On İki Makamı gelişimini tamamladıktan sonra, bu kez Uygur halk şarkılarının gelişmesi ve zenginleşmesine vesile olmuştur. Mesela, "Mizangül" adlı halk şarkısı Irak Makamı'ndan, "Erzim", "Dadey" şarkısı Segah Makamı'ndan, Kuça halk şarkılarından "Oynang Derdi Bar Balla" adlı şarkı Pencigah Makamı'ndan, İli halkı arasında yaygın olan "Östeng" şarkısı Çebbayat Makamı'ndan, "Sepil Şarkısı" Uşşak Makamı'ndan, "Gülemhan" ve "Derdi Hüseyin" gibi şarkılar Özhal Makamı'ndan, "Oma" şarkısı Ecem Makamı'ndan, "Çın Moden" şarkısı Çebbayat Makamı'ndan alınmıştır[44].

2.1.2. "On İki Makam" ve Halk Destanları

Uygur halk destanlarının On İki Makam'ın oluşup gelişmesinde küçümsenmeyecek payı vardır. Halk destanlarının On İki Makam metinlerindeki dağılımı bunu net olarak ortaya koymaktadır. Anadolu sahasında "halk hikayesi", ancak Uygur sahasında "dastan" diye adlandırılan "Gerip-Senem", "Yusuf-Ahmed" ve "Mesud-Dil'aram" gibi halk destanlarından alınan pek çok şarkı makamların "destan" kısmında yoğun olarak kullanılmıştır. Bunu aşağıdaki tablodan da görmek mümkündür:

	1 Rak	2 Çebiyat	3 Müşavirek	4 Çarıgah	5 Pencegah	6 Uzzal	7 Acem	8 Uşşak	9 Bayat	10 Neva	11 Segah	12 Irak
Halk Destanı	66 mısra	32 mısra	48, mısra	52 mısra	12 mısra	72 mısra	8 mısra	54 mısra		45 mısra	56 mısra	24 mısra

Irak makamında 24 mısra, Segah makamında 56 mısra, Acem makamında 8 mısra olmak üzere toplam 88 mısra "Yusuf-Ahmed" destanına aittir. Rak makamının destan kısmında "Mesu-Dil'aram" destanına ait 8 mısra bulunmaktadır. Geri kalan tamamı "Garip-Senem" destanına aittir. Anadolu sahasında "Aşık Garip" olarak bilinen "Garip-Senem" destanı meddah ve destancılar tarafından müzikle söylenen ve halk arasında çok sevilen destanlardan biridir. Prof. Dr. Abdureop Teklimakaniy, Uygur On İki Makamı'nda şiirleri güfte olarak kullanılan halk destanlarından "Gerib-Senem", "Behram-Dil'aram", "Senevber", "Yusuf-Ehmed", "Kemerşah ve Şemsi

[43] *Uygur On kki Mukamı 9, Bayat*, Şincang Helk Neşiryatı, Urumçi 1994, s. 6.
[44] Muhammet Zunun- Abdukerim Rahman, age., ss. 267-268.

Canan", "Hörlıka-Hemracan", "Şahzade Nizamidin ve Melike Re'na", "Ferhad-Şirin", "Şahzade Dildar-Melike Mihirlıka", Şahzade Ferruh-Melike Gülruh", "Yusuf-Zileyha" gibi destanları göstermiştir[45]. Bu destanlardan alınan şarkı ve melodiler de halk şarkıları gibi On İki Makam melodilerinin zenginleşmesi ve gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Elbette, bu destan parçalarının olduğu gibi makamlara geçtiği söylenemez. Bunların yeniden işlenerek makamların talep ve kurallarına uyarlandığı kesindir.

Çebbayat Makamı'nın üçüncü destan kısmında Garip-Senem destanından şöyle bir parça yer almaktadır:

Ba ven bolup ba ıñ içre,	Bahçıvan olup bahçen içinde,
Tersem taza güllerińdin,	Dersem taze güllerinden.
gem seni ho yaratmı ,	Mevlam seni hoş yaratmış,
Egsem nazuk bellerińdin.	Eğsem nazik bellerinden.
Meni sorisañ u bu halda,	Beni sorsan işbu halde,
Reñgim seri , közüm yolda,	Yüzüm sarı gözüm yolda.
Ba rım da ı çahar ba da,	Bağrımın dağı çahar bağda,
ipa tapsa ollarıńdin.	Şifa bulsa ellerinden.
Meñziñniń esli laledur,	Benzinin aslı laledir,
arı ıñ canı aladur.	Bakışın canı alır,
A zıń altun piyaledur,	Ağzın altın fincandır,
uyup içsem çaylarıńdin.	Koyup içsem çaylarından.
Seher turup saçıń tara,	Sabah kalkıp saçını tara,
Ay yüzüñge romal ora.	Ay yüzüne eşarp ora[46].
Dü men yüzi bolsun ara,	Düşman yüzü olsun kara,
Dane-dane hallarıńdın[47].	Tane tane hallarından.

Kahramanlık destanlarından biri olan "Yusuf-Ahmed"ten bazı şarkılar da makamlar arasında yer almaktadır. Mesela, Irak Makamı'nın üçüncü destan kısmında yer alan şu parça "Yusuf-Ahmed" destanına aittir:

ahı alem, pe ır esli,	Şah-ı alem, fakir aslı,

[45] Bkz. Abdureup Teklimakaniy, age., ss. 1-25.

[46] Ora : Sar < Orımak "Sarmak"

[47] *Uygur On kki Mukamı 2, Çebiyat* Şincang Helk Neşiryatı, Urumçi 1994, s. 13-14.

Aprasiyap, O uz nesli,	Afrasiyap Oğuz nesli,
zdep keldim dildar vesli,	Arayıp geldim sevgilim vasli,
Yoktur candin te vi ları.	Yoktur candan endişesi.
Sorısıñız bizniñ elniñ,	Sorsanız bizim ilin,
Hu ötidu yaz- ı ları,	Hoş geçiyor yaz ve kışı,
Hanteñriniñ uça ıda,	Hantanrı'nın kucağında,
Oynap-külü tur i ları.	Eğlenip gülmek işleri.
oy- ozılar otlap yatur,	Koyun kuzu otlayıp yatar,
ız- çokanlar o a atur	Kız kadınlar koşuk katar,
Yigitleri o ya atur,	Yiğitleri ok atar,
Rahet-hozur turmu ları.	Rahat huzurlu yaşamları.
Çıraylı tur bahar-yazı,	Güzeldir bahar yazı,
irne- erbet ızlar nazı,	Tatlı mı talı kızlar nazı,
Kümü olda altun sazı,	Gümüş elde altın sazı,
Belen tarı uru ları.	Güzeldir tele vuruşları.
Atlar yultuz oh a a ar,	Atlar yıldız gibi akar,
Tuya ıdan ça ma ça ar,	Tuynağından çakmak çakar.
Canan ızlar te na ba ar,	Canan kızlar istekli bakar,
Tatlı söygü se ını ları.	Tatlı sevgi özlemleri.
A altundur ta ba ları,	Ak altındır dağ başları,
Göher-ya ut her ta ları,	Gevher yakut her taşları,
eriliri parasetlik,	Yaşlıları ferasetli,
A ıl, merdane ya ları[48].	Akıllı mert gençleri.

Rak Makamı'nın beşinci destan kısmında "Mesud-Dil'aram" destanına ait 8 mısra yer almaktadır.

Zulmiñ bilen aba pelek közde ya ım an eylidi,
Yüsüp kebi Zileyhadek cayım zindan eylidi.
(Zulmünle kaba felek gözde yaşımı kan eyledi,
Yusuf Züleyha gibi yerimi zindan eyledi)

Herkim eger söyse unı, söyer körüp ahir unı,
smaildek bir kün meni bir yoli urban eylidi.
(Herkes eğer sevse onu, sever görünce ahir onu,

[48] *Uygur On kki Mukamı On ki, Irak,* Şincang Helk Neşiryatı, Urumçi 1994, ss. 14-15.

İsmail gibi bir gün beni birden kurban eyledi)

eni ol hezriti adem, eni ol serviri alem,
Rusul a bol an ol matem, ularni giryan eylidi
(Hani o Hazreti Adem, hani o server-i alem,
Resul'e olan o matem onları giryan eyledi)

Her kim aña köñül ba lap, keçe-kündüz köyüp, yı lap,
Bulbul bostan ini da lap güllerni hazan eylidi[49].
(Herkes ana umut bağlayıp, gece gündüz yanıp ağlayıp,
Bülbül bağını dağlayıp gülleri hazan eyledi)

3. Sonuç

1. Uygur On İki Makam'ı eski Uygur müziğinin İslamiyet'ten sonraki Doğu müziğiyle kaynaştırılarak sistemleştirilmesiyle ortaya çıkmış bir eserdir.

2. Makam kültürü sadece Uygur Türklerine has değildir. Anadolu Türkleri arasında, Orta Asya Türkleri arasında, Araplarda, Farslarda, Hintlilerde de makamlar bulunmaktadır. Anadolu Türkleri arasında bulunan makamlarla Uygur makamları ismen aynıdır. Mesela, Segah, Rast, Hicaz, Uşşak, Neva, Acem, Çargah, Hüseyni, Uzzal adıyla bilinen makamlar Anadolu sahasında da bulunmaktadır. Ancak Uygur On İki Makamı ile Anadolu sahasında aynı isimle bilinen bu makamlar arasındaki benzerlik ya da farklılığın karşılaştırmalı çalışmalara ihtiyaç vardır.

3. Makam metinlerinde Uygur klasik edebiyatının çeşitli dönemlerine ait şiirlerin bulunması On İki Makam'ın 14.-15. yüzyıllardan günümüze kadar sürekli bir gelişim çizgisi izlediğini göstermektedir.

4. On İki Makam'daki nağmelerin ve şiirlerin sayısındaki farklılık, ayrıca makam metinleri içerisinde 11. yüzyılda yaşayan Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügati't-Türk" adlı eserindeki bazı şiirlerin o dönemin Türkçesiyle değil, günümüz Uygur Türkçesiyle yer almış olması, On İki Makam'ın gelişim sürecinin hâlâ devam etmekte olduğunu göstermektedir.

5. Makam metinlerindeki Uygur halk şarkı ve destanlarının yoğunluğu, Uygur halk müziğinin On İki Makam'ın oluşmasında önemli rol oynadığını göstermektedir.

[49] *Uygur On kki Mukamı 1, Rak,* Şincang Helk Neşriyatı